

Огляди

УДК 591.52.477.8

ЗМІНИ В ОРНІТОФАУНІ БОЛІТ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ

І. Горбань

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Грушевського, 4, Львів 79005 Україна*

На різних типах боліт в Українському Поліссі виявлено 23 види птахів, що занесені до національної Червоної книги: на перехідних болотах – 11 видів, на верхових – 17 видів, на торфовищах – 16 видів. Проте, крім цих видів, на всіх типах боліт трапляється багато регіонально рідкісних видів, серед яких окремі ми рекомендуємо внести у чергове видання Червоної книги країни. На всіх типах поліських боліт трапляється 27 регіонально рідкісних видів, з них на низинних болотах виявлено 24 регіонально рідкісні види, на перехідних – 16, а на верхових – 7. Стабільними у цих екосистемах є популяції 16 видів: *Carpodacus erythrinus*, *Emberiza schoeniclus*, *Circus aeruginosus*, *Anthus pratensis*, *Locustella luscinioides*, *Locustella fluviatilis*, *Acrocephalus palustris*, *Sylvia borin*, *Saxicola rubetra*, *Emberiza citrinella*, *Sylvia nisoria*, *Alauda arvensis*, *Motacilla citreola*, *Lanius collurio*, *Phylloscopus trochilus*, *Phylloscopus collybita*.

Ключові слова: болота, рідкісні види, птахи, Червона книга, популяції.

Найвища концентрація боліт усіх типів в Україні зосереджена в зоні мішаних лісів у межах від Волинської до Чернігівської та півночі Сумської областей. На цій території країни трапляються всі типи відомих у Євразії боліт з досить багатим біологічним різноманіттям, а особливо наявними тут рідкісними та такими, що зникають, по всій Європі видами [1, 2, 4, 5, 20, 21]. Болота, як ландшафтні утвори, є особливо цінними біотопами для багатьох гніздових птахів, окремі з яких у нашій країні трапляються тільки тут, а частина видів тісно пов'язана ареалами винятково з різними типами боліт [7, 16]. Ми намагалися коротко схарактеризувати фауну птахів усіх типів боліт української частини Полісся та розкрити деякі закономірності нових тенденцій у гніздових популяціях, а також зміни в структурі гніздових угруповань птахів боліт. Серед боліт, що наявні в Україні, є низинні (найбільше поширені), перехідні та верхові (переважно в нашій країні розташовані на межі ареалу) [21, 22, 29].

Для низинних (евтрофних) боліт характерне високе обводнення і значна проточність поверхневих вод, багате видове різноманіття рослинних угруповань, де трав'янисті формації переважають над мохами. На низинних болотах простежується значне коливання рівня ґрунтових вод, ступінь розкладання торфу перевищує 40%. За складом рослинності низинні болота поділяють на лісові, трав'янисто-чагарникові, трав'янисті. Серед лісових низинних боліт часто трапляються чорновільхові, березові, вільхово-березові, рідше – ялиново-сосново-вільхово-березові. Трав'янисто-чагарникові болота переважно поросли верболозом (різними видами вербових чагарників). Трав'янисті болота ще поділяють на осокові, хвощові, рогузові, очеретяні. Верхові (оліготрофні) болота мають обмежений видовий склад рослинності, де переважають сфагнові мохи, незначне обводнення та застійність поверхневих вод. Осоки на таких болотах, як звичайно, трапляються тільки по їхніх окраїнах і є нетиповими для цього типу боліт. Серед сфагнових мохів часто зростають чагарники багна, журавлини, лохини, а з трав переважає пухівка. Серед дерев на верхових болотах переважає сосна, яка досягає всього 5–7 м і у віці 100–150 років відмирає. Ступінь розкладання торфу на верхових болотах 5–15%, а зональність торфу не пере-

вищує 1,5–3,5%, тоді як на низинних болотах вона найвища і досягає 8–12% [1, 25]. Лісові верхові болота утворюють сосново-пухівково-чагарниково-сфагнові асоціації, а відкриті верхові болота (безлісі) більше обводнені й утворюють пухівково-сфагнові асоціації. Перехідні болота є проміжною ланкою між низинними та верховими. Для перехідних боліт характерне значне обводнення, але слабка проточність води. Зональність торфу на таких болотах досягає 7%, ступінь розкладання торфу – до 20–35%. Серед дерев на перехідних болотах переважають берези та сосни, а серед чагарників – окремі види верб, низькоросла береза (приземиста). З трав'янистих рослин найпоширеніші осоки, сфагнові та гіпнові мохи, а також часто трапляються чагарники з журавлини, лохини, підбілу та багна. Перехідні болота часто зарослі сосновими та березово-сосновими лісами, а відкриті перехідні болота мають переважно сфагново-осокові, гіпново-сфагново-осокові та різнотравно-осоково-сфагнові асоціації. Як звичайно, на цих болотах ліпше розвиваються деревостани, а висота дерев досягає 10–15 м [4, 25].

Орнітофауна всіх типів боліт Українського Полісся об'єднує 109 видів птахів, які або гніздуються на болотах, або повністю чи частково використовують болотні екосистеми як кормові біотопи в час гніздового періоду чи міграції. Найбагатший видовий склад зафіксовано на низинних болотах – 105 видів, на перехідних – 88 видів, на верхових – 71 вид. Серед цих птахів 77 видів трапляються на різних типах боліт. На низинних типах боліт виявлено 16 видів птахів, що занесені до національної Червоної книги, на перехідних болотах – 11 видів, а на верхових – 17 видів. Усього на поліських болотах трапляється 23 види зі списку Червоної книги України, серед яких гніздуються тільки 20 видів. Сумарно на всіх типах боліт виявлено 27 регіонально рідкісних видів, серед яких окремі ми рекомендуємо внести у чергове видання Червоної книги країни. На низинних болотах виявлено 24 регіонально рідкісні види, на перехідних – 16 видів, а на верхових – 7.

У межах Українського Полісся орнітофауну боліт ми досліджували у чотирьох областях: Львівській (Мале Полісся), Волинській, Житомирській, Рівненській. Найбільші комплекси боліт обстежені у Поліському природному заповіднику (2000–2001), Шацькому національному природному парку (1982–2004), Рівненському природному заповіднику (1981, 1983–1984, 1989–1993, 2000–2003), регіональному ландшафтному парку "Прип'ять-Стохід" (1983–1988, 1992–2004). Низинні болота, головне, досліджували у Львівській та Волинській областях у долинах рік Західний Буг, Турія, Стохід, Прип'ять. Перехідні та верхові болота аналізували у Поліському та Рівненському заповідниках. Серед найвідоміших боліт в країні тривалий час досліджували Перебродівські болота (переважно перехідного типу, що увійшли до складу Рівненського заповідника) та найбільше оліготрофне болото країни – "Сира Погоня", що до кінця 1990 р. було заказником загальнодержавного значення, а з 2000 р. увійшло до заповідної зони Рівненського заповідника.

Орнітофауну та її зміни вивчали на підставі загальноновизнаних методів картування гніздових угруповань з подальшим аналізом змін у популяціях [24, 33, 35]. Сьогодні більшість значних боліт країни віднесено до суцільної охорони в межах заповідників чи національних та регіональних ландшафтних парків, а тому природоохоронний статус цих екосистем помітно поліпшився. Проте, з іншого боку, така законодавча охорона в наших умовах потребує постійного екологічного моніторингу за станом цих екосистем. З огляду на значні зміни довкілля буферних зон заповідних об'єктів та широкомасштабних меліоративних робіт, які проводили на Поліссі в недалекому минулому, необхідне впровадження схем керування цими екосистемами. Для оцінки стану болотних екосистем важливе значення має застосування індикаційних властивостей біологічного різноманіття, що є характерною

одиноцею цих екосистем. Тому наукові дослідження на територіях заповідників та національних парків, де зосереджені найбільші болота різних типів, спонукають до впровадження актуальної схеми моніторингу із застосуванням оцінки стану популяцій тих видів, що є добрими індикаторами ландшафтних змін. З огляду на це ми виконали попередній аналіз змін в орнітофауні всіх типів досліджуваних нами боліт [3, 7, 8, 10, 11].

Відповідно до екологічних змін, які відбулись у межах української частини Полісся, ми повинні визнати, що найбільшого негативного впливу на цілісність екосистем та їхнього біологічного різноманіття у нашій країні зазнали торфові болота, зосереджені в басейнах Прип'яті, Західного Бугу, Десни [3, 9, 10, 12, 18, 20, 26–28]. Помітно менший вплив зафіксовано на перехідних та верхових болотах, які, можливо, через недоступність в освоєнні, перебували у заповідному фонді різного статусу переважно як ботанічні, гідрологічні чи ландшафтні заказники загальнодержавного, обласного чи місцевого значення. У кризовому стані тепер усі низинні болота басейну Західного Бугу (Мале Полісся), які фактично повністю деградовані або залишилися тільки обмеженими ділянками серед повністю меліорованих (переважно осушених територій) [12]. На цих низинних болотах для аналізу змін в екосистемах Малого Полісся найліпше застосовувати такі види, як змієїд *Circaetus gallicus*, скигльак малий *Aquila pomarina*, лучний лунь *Circus pygargus*, тетерук *Lyrurus tetrix*, деркач *Crex crex*, чайка *Vanellus vanellus*, грицик великий *Limosa limosa*, коловодник лісовий *Tringa ochropus*, сорокопуд сірий *Lanius excubitor*, щеврик лучний *Anthus pratensis*. Серед них три види занесені до Червоної книги України. На низинних болотах Західного Полісся (Любомльський, Ратнівський, Шацький райони Волинської обл.) для моніторингу екосистем, крім перелічених вище видів, що стосувались Малого Полісся, ще рекомендуємо застосовувати моніторинг популяцій очеретянки прудкої *Acrocephalus paludicola*, журавля сірого *Grus grus*, ширококоніски *Anas clypeata*, чирки більшої *Anas querquedula*, кульона великого *Numenius arquata*, коловодника звичайного *Tringa totanus*, сови болотяної *Asio flammea*. З них шість видів занесені до національної Червоної книги, що додатково підтверджує необхідність цілеспрямованого контролю їхніх популяцій [6, 13–15, 17–19, 26, 27, 36, 37].

За наявності очеретяних заростей разом з верболозами на низинних болотах Прип'яті, Турії та Стоходу виявлені окремі гніздові пари бугая *Botaurus stellaris*. На таких болотах, як звичайно, ближче до берегів річок протягом першої половини 1990-х років почали утворюватись змішані колонії чепури великої *Egretta alba* та чаплі сірої *Ardea cinerea* і в долині верхньої Прип'яті вже в 2002–2004 рр. на болотах частіше траплялись великі чепури, ніж раніше звичайні сірі чаплі [15, 30]. Відомі випадки гніздування на болотах і лелек білих *Ciconia ciconia*, які влаштовували гнізда на верхівках старих незайманих копиць сіна, що стояли на болоті протягом року. Такі випадки особливо були характерними для статевонезрілих пар, які тримались біля гнізда протягом червня - липня, але потомства не виводили. Найчастіше такі випадки фіксували на низинних болотах у Шацькому національному природному парку в 1982–1984 рр. Лелека чорний *Ciconia nigra* на болотах різного походження розшукує корм, переважно відвідує рови або інші водойми серед болота. Гніздуться цей вид тільки на низинних лісових болотах: чорновільхових, вільхово-березових, зрідка на ялиново-сосново-вільхово-березових. Саме на таких болотах, що часто розміщені в долинах рік, ще залишилися найсприятливіші умови для гніздування чорного лелеки. Проте останніми роками в зимовий період, коли ці болота частково доступні, проводили вибіркові рубки у заплавах чорновільхових болот по долині річки Стохід у регіональному ландшафтному парку "Прип'ять-Стохід", а

також на верховому болоті у Ростанському лісництві Шацького району, де ще були соснові деревостани віком до 100–150 років. Нині навіть на болотах країни вже нема незайманих або незмінених біотопів, придатних для гніздування чорних лелек, тому для цього виду стосовно гніздових біотопів треба очікувати або нових адаптацій, або подальшого зменшення чисельності.

Помітні зміни відбулись у популяціях усіх водоплавних птахів, які бодай частково використовували болота для гніздування. Як звичайно, це різні види качиних, які гніздяться на низинних болотах і особливо у тих випадках, коли добре розвинені осокові формації або невеликі піщані пасма, що заростають дрібними злаками. Серед гніздових качок тут трапляються крижень *Anas platyrhynchos* (три–п'ять на 100 га до 1985 р. та одна–дві пари на 100 га у 1999 р.), чирянка велика *Anas querquedula* (три–чотири пари на 100 га до 1985 р. та одна–дві пари на 100 га у 1999 р.), широконосіска *Anas chryseata* (три–чотири пари на 100 га до 1985 р. та нуль–дві пари на 100 га у 1999 р.).

У 2004 р. на низинних чорновільхових болотах у долині Стоходу (околиці с. Бучин Любешівського р-ну Волинської обл.) вперше доведено гніздування гоголя *Vucephala clangula*, найближча межа гніздового ареалу якого розміщена в Білорусі. Гоголь занесений до національної Червоної книги і в 1980-х роках був виявлений на гніздуванні в долині р. Стир у Заріччянському р-ні Рівненської обл. Тут між селами Привітівка та Дібрівськ на межі верхових боліт і долини р. Стир щорічно гніздилось три–сім пар гоголів, які з боліт переміщались на сусідні ставкові комплекси. Така ж поведінка виявлена у гоголів на перехідних болотах біля с. Старе Село Дубровицького р-ну Рівненської обл., де протягом останніх 20 років періодично гніздиться дві–чотири пари цих птахів.

З 2003 р. відомий випадок гніздування гуски сірої *Anser anser* на низинних болотах у долині Прип'яті біля с. Хоцунь Любешівського р-ну. Нині тут на ділянках очеретяно-вербових та осоково-вербових заростей щорічно гніздиться чотири–п'ять пар сірих гусей, які зникли з цих територій ще наприкінці першої чверті ХХ ст.

З усіх качиних найбільше пристосований до гніздування на болотах крижень *Anas platyrhynchos*, який ще протягом 1960–70-х років був звичайним видом практично всіх низинних лісових боліт і торфовищ у долинах малих та великих річок. Чисельність цього виду почала помітно зменшуватися після впровадження мережі осушувальних каналів, якими були пронизані всі лісові низинні болота Полісся. З середини 1980-х років на більшості низинних лісових боліт погіршилися гідрологічні умови, окремі болота повністю пересохли і навіть зникли, інші почали періодично пересихати в гніздовий період, що особливо характерно в останнє десятиліття. В таких умовах гніздова популяція крижня за останні 25 років на низинних болотах Малоого Полісся зменшилася на 75–80%, на Західному Поліссі – на 50–60%, а на Волинському Поліссі – в середньому на 45–55%. Стосовно лісових низинних боліт крижня можна вважати найліпшим індикаторним видом природного стану зазначених екосистем [2, 8, 30, 31].

Низинні болота Малополюського геоботанічного округу в долинах річок Рата й Солокія у Жовківському та Сокальському районах Львівщини зазнали інтенсивного осушення, а тому орнітофауна значно змінилася, а болотні орнітокомплекси цього району перетворились у лучні та пасовищні [8]. На торфових болотах Малоого Полісся помітно зменшилася чисельність таких видів, як крижень *Anas platyrhynchos*, зміїд *Circaetus gallicus*, орел-карлик *Hieraaetus pennatus*, погонич *Porzana porzana*, коловодник лісовий *Tringa ochropus*, очеретяна вівсянка *Emberiza schoeniclus*. Для коловодника лісового, так само як і для баранчика крехтуна *Gallinago gallinago*, баранчика великого *G. media*, лісові

болота мали найважливіше значення, а їхнє осушення вкрай негативно вплинуло на зменшення чисельності згаданих видів [8, 11, 13, 18, 23, 37]. Осушення лісових торфовищ і заготівля торфу призвели до створення серед лісових галявин невеликих, до 1 га, штучних водойм – сажівок, береги яких часто зарослі різною болотною рослинністю і, зокрема, осоками (*Carex* sp.), рогозами (*Typha* sp.), вербовими кущами (*Salix* sp.).

Серед представників ряду соколоподібних *Falconiformes* є 18 видів, які більше чи менше пов'язані з різними типами боліт. У різних біотопах низинних боліт характерним донедавна був шуліка чорний *Milvus migrans*, який гніздувався в долинах річок та поблизу озер, проте в сучасних умовах чисельність цього виду настільки зменшилася, що в умовах Полісся він уже належить до регіонально рідкісних видів, а крім того, може бути рекомендований до червоного списку. Лунь польовий *Circus cyaneus* в умовах України – один з найрідкісніших представників роду і періодично траплявся на гніздуванні саме на низинних болотах, зокрема, біля озера Рогізне між селами Ветли та Мукошин на межі Камінь-Каширського та Любешівського районів Волинської обл. вздовж кордону з Білоруссю. Інші види лунів (лучний *Circus pygargus* та очеретяний *Circus aeruginosus*) типовіші для низинних боліт, але в лучного луня щорічно помітно коливається чисельність. Деяке зростання чисельності цього виду на торфовищах помічене у першій половині та середині 1990-х років, але за останні п'ять років знову зменшилося. Не виключено, що популяції цього виду залежно від стану поверхневих вод, періодично змінюють місця гніздування, що типово для деяких інших видів болотних птахів, зокрема куликів. Інші хижаки – яструб великий *Accipiter gentilis*, яструб малий *Accipiter nisus*, канюк звичайний *Buteo buteo* – є характерними для всіх типів боліт, але нечисленними. Як звичайно, ці види часто влаштовують свої гнізда на окраїнах боліт і полюють на узліссях уздовж меж з болотами та безпосередньо на відкритих ділянках боліт. Зміїд *Circaetus gallicus* на Поліссі гніздується лише на лісових болотах усіх типів, проте віддає перевагу верховим болотам. Його чисельність різко зменшилась за останні 25 років з огляду на такі головні причини: збільшення антропогенного навантаження на екосистеми боліт, особливо зростання обсягів лісгосподарських робіт, погіршення кормової бази. Саме через це зміїди щораз частіше почали харчуватися на ставках, де в серпні відбувається полювання на водоплавних, а тому цей червонокнижний вид часто потрапляє під постріли необізнаних чи недисциплінованих мисливців. На болотах Полісся характерні деякі інші види хижих птахів, які занесені до національної Червоної книги: орел-карлик *Hieraaetus pennatus*, підорлик великий *Aquila clanga*, підорлик малий *Aquila pomarina*, беркут *Aquila chrysaetos*, орлан-білохвіст *Haliaetus albicilla*, сапсан *Falco peregrinus*, але чисельність цих видів дуже низька і для більшості коливається в межах одна-п'ять пар [23, 32, 36]. Усього в Червоній книзі є вісім видів денних хижих птахів, які на Поліссі і в цілому в країні пов'язані з розміщенням боліт різних типів. Такі види, як підсоколик великий *Falco subbuteo*, кібчик *Falco vespertinus*, боривітер звичайний *Falco tinnunculus*, хоча порівняно поширені, проте на Поліссі трапляються переважно на низинних болотах.

Вживання популяцій тетерука *Lyrurus tetrix* в умовах України тепер винятково залежить від стану збереження боліт. Широкомасштабні меліоративні роботи на низинних болотах негативно вплинули на чисельність виду та зменшили його ареал у межах усієї країни. Цей вид практично на межі зникнення в умовах Малого Полісся, більше ніж на 50% зменшилась його чисельність на Волинському Поліссі, і порівняно стабільною залишається популяція на верхових болотах Поліського заповідника та в деяких інших районах Житомирської обл. Всюди по країні погіршився стан біотопів, придатних для

утворення токовищ тетеруків, сприятливі умови тепер є тільки на болотах. Якщо до 1980 р. на Волинському Поліссі серед відомих нам токовищ понад 45–55% були на сухих відкритих місцевостях серед лісових галявин, навіть сільськогосподарських угідь, то сьогодні таких токовищ менше 10%, а решта зосередженні лише на болотах, де ще збереглися необхідні захисні умови для виду і відтворення його репродуктивної поведінки [9, 13]. Інший вид курячих птахів – орябок *Tetrastes bonasia* – очевидно, через збільшення обсягів лісгосподарських робіт на Поліссі також зазнав помітного зменшення чисельності, тепер окремі угруповання цих птахів, головню, збереглися у північних районах Полісся і біотопічним розподілом пов'язані з узліссями лісових боліт. За умови збільшення навантаженості на різні природні екосистеми узлісся стають ще важливішими екологічними коридорами, важливими для збереження біологічного різноманіття, зокрема багатьох рідкісних та нечисленних лісових птахів, що необхідно враховувати під час створення та впровадження природоохоронних планів дій [13, 36].

Чимало журавлеподібних птахів пов'язані з низинними, пердусім, осоковими болотами, особливо якщо ті розміщені в долинах річок та озер. Властиво, саме такі біотопи є найважливішими для виживання популяцій пастушка *Rallus aquaticus*, погонича звичайного *Porzana porzana*, погонича малого *Porzana parva*, деркача *Crex crex*. Після різкого зменшення чисельності цих видів у 1980-х роках – за сучасних умов стан їхніх популяцій стабілізується, проте щільність ще низька. На низинних болотах, де трапляються невеликі водойми або заповнені водою меліоративні канали, часто гніздується курочка водяна *Gallinula chloropus*, щільність якої може досягати до трьох–чотирьох пар на 10 га. На болотах Полісся усіх типів найхарактернішим представником ряду є журавель сірий *Grus grus*, що протягом 25 років занесений до національної Червоної книги, і тільки в останні десять років його чисельність у країні почала збільшуватися. У першій половині 1980-х років цей вид практично зник на більшості низинних боліт Полісся, особливо на всіх осокових болотах, де проводили меліоративні роботи, і залишився переважно на лісових перехідних та верхових болотах Рівненської й Житомирської областей. На болоті Сира Погоня (сучасний Рівненський заповідник), щільність гніздових пар сірого журавля протягом другої половини 1980-х років становила близько чотирьох–п'яти пар на 100 км², а на Перебродівському болоті – до трьох пар на 100 км², тоді як на низинних болотах Шацького національного парку – 0,4–0,7 пари на 100 км². Наприкінці 1990-х років уже й на Шацьких торфовищах щільність сірого журавля становила до двох–трьох пар на 100 км². Пояснити таке збільшення чисельності сірого журавля на багатьох низинних болотах Волинського Полісся можна повним або частковим припиненням меліоративних робіт, збільшенням площ природно-заповідного фонду, а також відновленням окремих важливих боліт шляхом ренатуралізації гідрологічного режиму. Сірого журавля можна зачислити до одного з найліпших біологічних індикаторів природного стану болотних екосистем [9, 13, 15, 17].

Сивкоподібні птахи також є важливою ланкою в орнітоценозах боліт. Зокрема, найхарактерніший вид усіх лісових боліт – коловодник лісовий *Tringa ochropus*, чисельність якого помітно зменшилась, порівняно стабільними залишилися тільки мікропопуляції на перехідних та верхових болотах у Рівненській та Житомирській областях. Найвища відома нам щільність цього виду на болоті Сира Погоня – близько трьох–чотирьох пар на 10 км², на Перебродівському болоті – до двох–трьох пар на 10 км², тоді як на низинних болотах Шацького національного парку – одна–дві пари на 10 км². До рідкісних видів верхових боліт належать коловодник болотяний *Tringa glareola* та коловодник великий *Tringa nebularia*, які виявлені тільки у Рівненській та Житомирській областях, тут південна межа

гніздового ареалу [7, 11, 14, 20]. В минулому (у 1950–60-ті роки до осушувальної меліорації) незначна популяція коловодника болотяного гніздувалась і на низинних болотах у заплаві оз. Тур у Ратнівському р-ні Волинської обл., однак повністю зникла. В цей же період саме на низинних болотах району гніздувався брижач *Phylomachus pugnax*, а тепер цих птахів (очевидно, не гніздову частину популяції) реєструють тільки під час весняно-літніх токовищ самців. На низинних болотах досі типовими є чайки *Vanellus vanellus* та коловодники звичайні *Tringa totanus*, однак їхня чисельність через погіршення гідрологічного режиму більшості торфових боліт за останні роки різко зменшилася [11, 13]. Найнегативніше це вплинуло на гніздові популяції чайки, для якої 2004 р. був критичним, а щільність популяції – особливо низькою за останні 30 років. Помітні коливання чисельності зафіксовані для популяції баранця звичайного *Gallinago gallinago*, який гніздується на болотах різних типів, а баранець великий *Gallinago media* в умовах Українського Полісся гніздується лише на низинних болотах і міцно пов'язаний з рівнем поверхневих вод [18]. Цей вид є добрим індикатором гідрологічного режиму та розвитку осокових формацій низинних боліт, а через малу чисельність давно мав би бути в Червоній книзі. До куликів винятково низинних боліт належить і грицик великий *Limosa limosa*, чисельність якого повторно різко почала зменшуватися наприкінці 1990-х років. Слуква *Scolopax rusticola* є добрим індикатором стану низинних лісових боліт, рідше трапляється на болотах інших типів. Чисельність цього виду різко зменшилася в другій половині 1980-х років, однак частково відновила наприкінці 1990-х. Серед червонокнижних видів кульон великий *Numenius arquata* трапляється на болотах усіх типів, але за останні роки зазнав значних коливань чисельності і на початку XXI ст. знову зник на багатьох гніздових територіях Полісся [6, 10-13]. Особливо зменшилася чисельність великого кульона на низинних болотах, де на Малому Поліссі у Львівській обл. він зник ще в 1970-х роках, у Волинській обл. почав зникати з кінця 1990-х років, а нині припинив гніздування у Шацькому національному парку. Порівняно сталими, але нечисленними залишились угруповання на верхових болотах Рівненської та Житомирської областей, проте навіть у Рівненському заповіднику цей вид має тенденцію до зменшення чисельності і гніздування не кожного року [24, 26, 27].

Крячки: чорний *Chlidonias niger*, білокрилий *Chlidonias leucopterus*, звикло гніздуються на низинних осокових болотах, але саме білокрилий крячок є типовим видом низинних боліт; його чисельність останні два десятиліття зазнає значних коливань. У чорного крячка різко зменшилася чисельність протягом другої половини 1990-х років, а у 2004 р. помічено її незначне збільшення на низинних болотах долини Прип'яті. У білокрилого крячка зафіксовано зворотну тенденцію, деяке зростання простежено в окремі роки протягом 1980–1990-х років, а найбільше зменшення чисельності зареєстровано у 2004 р. За кілька останніх років на низинних болотах помітно зменшилася кількість колоній та загальна чисельність гніздових пар у кожній колонії вздовж долини верхньої Прип'яті та Стоходу. Тільки білощокий крячок *Chlidonias hybrida* на низинних болотах почав траплятись з кінця 1980-х років і досі віддає перевагу відкритішим мілководдям водойм, а не осоковим болотам.

На лісових болотах Полісся збільшилася чисельність гніздових припутнів *Columba palumbus*, але зменшилась горлиця звичайної *Streptopelia turtur*. Досить типовою на болотах є зозуля *Cuculus canorus*, яка паразитує переважно на гніздах лучних щевриків та річкових цвіркунів. На лісових болотах у дуже малій чисельності виявлені сич волохатий *Aegolius funereus*, сичик-горобець *Glaucidium passerinum*, сова бородата *Strix nebulosa*. Усі ці види гніздуються тільки на перехідних і верхових болотах Рівненської та Житомирської областей і занесені до національної Червоної книги [28, 32]. У двох перших видів чисельність

порівняно стабільна, хоча дуже низька, а в сови бородатої відбуваються дуже різкі коливання, які останнім часом зафіксовані і в популяціях волохатого сича. Низинні відкриті болота заселяють пугач *Bubo bubo* та сова болотяна *Asio flammeus*; та якщо чисельність пугача порівняно стала, то у болотяної сови за останні 15 років помітно зменшилася кількість гніздових пар по болотах усього Полісся. Порівняно сталою залишається поліська популяція дрімлюги *Caprimulgus europaeus*, однак цей вид на болотах не гніздується, а лише добуває корм. Протилежна ситуація з сиворакшею *Coracias garrulus*, гніздова популяція якої почала зникати вже в середині 1980-х років (тоді щільність на перехідних та верхових болотах Рівненської області становила до двох–трьох пар на 100 га), сьогодні ця популяція вже вимерла на низинних болотах Волинського Полісся і продовжує вимирати на верхових болотах Рівненської та Житомирської областей. Збереження цього виду на болотах Полісся потребує вжиття спеціальних природоохоронних заходів, а також включення його до нового видання Червоної книги України. В минулому помітне зменшення чисельності відбулось протягом 1980–першої половини 1990-х років в одуда *Upupa epops*, нині ж його чисельність поступово відновлюється на всіх низинних болотах регіону [12, 15].

Для лісових боліт Полісся досить характерними є чотири види дятлів. За сучасних умов коливається чисельність у жовни сивої *Picus canus*, а в інших видів: жовна чорна *Dryocopus martius*, дятел малий *Dendrocopos minor*, дятел трипалий *Picoides tridactylus*, чисельність порівняно стабільна. Однак дятел трипалий трапляється тільки на верхових болотах і реєстрований останні 20 років тільки у Житомирській області, що спонукає нас пропонувати цей вид для включення до нового видання Червоної книги.

На низькотравних косах низинних боліт, а зрідка – в сухі роки – і на значних за площею верхових болотах гніздуються жайворонки польові *Alauda arvensis*, збільшення чисельності яких на болотах підтверджує зниження ґрунтових вод та частково повне пересихання окремих боліт. На низинних болотах країни за останні 20 років помітно зменшилася чисельність 12 видів птахів, з них шість видів занесені до Червоної книги України. Стабільними у цих екосистемах можна вважати популяції тільки семи видів: чечевиці *Carpodacus erythrinus*, вівсянки очеретяної *Emberiza schoeniclus*, луня очеретяного *Circus aeruginosus*, щеврика лучного *Anthus pratensis*, кобилочки солов'їної *Locustella luscinioides*, кобилочки річкової *Locustella fluviatilis*, очеретянки чагарникової *Acrocephalus palustris*.

На перехідних болотах за цей період помітно зменшилася чисельність у семи видів птахів, серед них три види занесені до Червоної книги. Стабільними на перехідних болотах є популяції тільки п'яти видів: сорокопуд терновий *Lanius collurio*, кропив'янка садова *Sylvia borin*, трав'янка лучна *Saxicola rubetra*, вівсянка звичайна *Emberiza citrinella*, кропив'янка рябогруда *Sylvia nisoria*. Найпомітніші коливання чисельності у гніздових птахів помічені на верхових болотах країни, де болотні екосистеми за останні 20 років практично не зазнавали прямого впливу антропогенного навантаження, проте, очевидно, через загальне погіршення екологічного стану всієї мережі болотних екосистем помітно погіршився стан верхових боліт. Навіть на найбільшому оліготрофному болоті країни – Сирій Погоні, зафіксовано засухи та відсутність води у літній період, що спричиняє загрозу лісових пожеж [15, 18]. На верхових болотах оселяються види, що в гніздовий період потребують стабільного рівня ґрунтових вод, а тому в останні роки чисельність семи видів на верхових болотах зазнала значного зменшення. До стабільних належать популяції чотирьох видів: жайворонка польовий *Alauda arvensis*, плиска жовтоголова *Motacilla citreola*, вівчарик весняний *Phylloscopus trochilus*, вівчарик-ковалик *Phylloscopus collybita*.

1. Барбарич А.І. Геоботанічне районування Української РСР. К.: Наук. думка, 1977. 304 с.
2. Войственський М.А. Природно-заповідний фонд Української РСР. К.: Урожай, 1986. 224 с.
3. Войственський М.А. Крыжановский В.И. Легейда Н.С. Изменения в фауне Украинского Полесья в связи с проведением осушительных работ // Вестн. зоологии. 1981. № 5. С. 3-9.
4. Геренчук К. Природа Волинської області. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1975. 146 с.
5. Григора І.М. Типи і генезис боліт Українцита прогноз їх розвитку в майбутньому // Шляхи збереження торфових та інших видів боліт України. К., 1999. С. 9-15.
6. Горбань І.М. Кулики – кандидати в Красную книгу Украинской ССР // Информационные материалы рабочей группы по куликам. Магадан, 1990. С.36-37.
7. Горбань І.М. Статус большого кроншнепа на Западе Украины // Материалы 10-й Всесоюз. орнитол. конф. Минск, 1991. Ч. 2. С. 161-162.
8. Горбань І.М. Стан і моніторинг торфових боліт на Львівщині // Шляхи збереження торфових та інших видів боліт України. К., 1999. С. 33-37.
9. Горбань І.М. Проблеми і перспективи збереження біологічного різноманіття в басейні верхньої Прип'яті // Екологічні і водогосподарські проблеми в басейні Прип'яті на Волині та шляхи їх вирішення. К.; Луцьк, 2000. С. 71-81.
10. Горбань І., Фладе М. Значение верхней Припяти для охраны птиц // Экология и охрана пойм и низинных болот Полесья. Минск, 2000. С. 32-39.
11. Горбань І.М. Шидловский И.В. Численность гнездящихся куликов на западе Украины // Гнездящиеся кулики Восточной Европы–2000. М., 1999. Т. 2. С. 93-105.
12. Горбань І. Орнітоценози торфових боліт міжріччя Дністра та Бугу // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. біол. 2002. Вип. 28. С.188-199.
13. Горбань І.М. Рідкісні види птахів Шацького національного парку // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. біол. 2002. Вип. 29. С.127-138.
14. Горбань І.М., Бойко Г.В. Находка гнезда фифи на Западе Украины // Изучение куликов Восточной Европы и северной Азии на рубеже столетий. М., 2002. С. 123.
15. Горбань І.М., Бумар Г.В., Жила С.В. та ін. Рідкісні види птахів Українського Полісся // Пріоритети орнітологічних досліджень. Кам'янець-Подільський, 2003. С.23-30.
16. Горбань І., Бумар Г. Експансія сови бородатої *Strix nebulosa lapponica* Thunberg, 1798 в Україні // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. біол. 2003. Вип. 33. С. 117-126.
17. Горбань І.М. Матейчик В.І. Стан орнітофауни торфових боліт у районі озера Кримино Шацького національного природного парку // Роль природно-заповідних територій у підтриманні біорізноманіття. Канів, 2003. С. 204-205.
18. Горбань І.М. Сучасний стан популяцій баранця звичайного *Gallinago gallinago* L. в Україні // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. біол. 2003. Вип. 32. С.147-156.
19. Кістяківський О.Б. Фауна України. Птахи. Т.4. К.: Вид-во АН УРСР, 1957. 432 с.
20. Лесничий В.В. Современное состояние и динамика орнитофауны болот Украинского Полесья: Автореф. дис. ... канд. биол. наук. К., 1982. 25 с.
21. Маринич О.М. Українське Полісся. К.: Радянська школа, 1962. 162 с.
22. Мігас Р.В., Якубишена С.Г., Петрук В.Й., Химин М.В. Болотний фонд Волинської області. Ініціал. Луцьк, 2003. 24 с.
23. Микитюк О. ІВА території України: території важливі для збереження видового різноманіття та кількісного багатства птахів. К.: СофтАРТ, 1999. 323 с.
24. Серебряков В.В., Воробьев Е.А., Горбань І.М. и др. Статус и численность гнездовых популяций ОМРО приоритетных видов птиц в Украине. К.: Фитосоциоцентр, 2003. 203 с.

25. Смоляк Л.П., Рубан Н.Н. Сравнительная продуктивность болот Полесья. Минск: Ураджай, 1985. 128 с.
26. Сребродольская Н.И. Сокращение ареала куликов на Западном Полесье под влиянием антропогенного фактора // Актуальные вопросы зоогеографии. Кишинев, 1975. С. 212-213.
27. Сребродольская Н.И. Птицы околотовных биотопов Западной Украины и их охрана // Экология и охрана птиц. Кишинев, 1981. с. 213.
28. Сытник К.М. Редкие и исчезающие растения и животные Украины. К.: Наук. думка, 1988. С. 157-165.
29. Стеценко М.П. Рамсарська конвенція і збереження торфових екосистем // Шляхи збереження торфових та інших видів боліт України. К., 1999. С. 6-8.
30. Страутман Ф.Й. Птицы западных областей УССР. Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1963. Т.1-2. 203 с.
31. Татаринцов К.А. Фауна хребетних Заходу України. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1973. С. 27-40.
32. Щербак М.М. Червона Книга України. К.: Укр. енциклопедія, 1994. С. 288-291.
33. Bibby C.J., Burgess N.D., Hill D.A. Bird Census Techniques. London: Academic Press, 1992. 257 p.
34. Krogulec J. Ptaki lak i mokradel Polski: stan populacji, zagrożona i perspektywę ochrony. Warszawa, 1998. 351 p.
35. Hagemajjer W.J.M., Blair M.J. The EBCC Atlas of European Breeding Birds: Their Distribution and Abundance // Poyser. 1997. 903 p.
36. Tsaryk J., Gorban I., Holovachov O. et al. Ekological factors influencing biodiversity preservation in the Shatsk national natural park // Acta agrophysica. Srodowisko przyrodnicze polesia-stan aktualny i zmiany. Lublin, 2002. Cz. II. N 67. S.275-285.
37. Tucker G.M., Heath M.F. Birds in Europe: their conservation Status. Cambridge. Bird Life Conservation Series 1994. N 3. 600 p.

CHANGES IN ORNITHOPHAUNA OF THE MARSH AREAS IN THE UKRAINIAN POLISSYA

I. Horban

*Ivan Franko National University of Lviv
Hrushevskiyi st. 4, Lviv 79005, Ukraine*

On bogs Ukrainian Polessya 23 species from the Red Book of Ukraine live. On oligotrophic bogs 17 species from the Red Book are marked, on average bogs 11 species, and on peat bogs breeding 16 species are found. Except for these birds on all types of bogs 27 species are revealed which are referred to regional to rare species. Among regional of rare species, 24 species breeding on peat bogs, 16 species on average, and 7 species on oligotrophic bogs. It is offered to bring separate of in these species to the new edition of the Red Book of Ukraine. Among stable populations on bogs Ukrainian Polessya 16 species are marked: *Carpodacus erythrinus*, *Emberiza schoeniclus*, *Circus aeruginosus*, *Anthus pratensis*, *Locustella luscinioides*, *Locustella fluviatilis*, *Acrocephalus palustris*, *Sylvia borin*, *Saxicola rubetra*, *Emberiza citrinella*, *Sylvia nisoria*, *Alauda arvensis*, *Motacilla citreola*, *Lanius collurio*, *Phylloscopus trochilus*, *Phylloscopus collybita*.

Key words: birds, bogs, rare species, Red Book, populations, Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 31.12.2004
Прийнята до друку 17.01.2005